

Жорж НІВА

ЄВРОПА ПІСЛЯ 1989 РОКУ, РОЗБИТА МРІЯ

Щоб існувала розбита мрія, спершу треба було мати мрію. Мрія була та є, і 1989 рік, дата падіння символічної та вкритої кров'ю стіни, що розділяла «їх» і «нас», залишається однією з найважливіших дат нашого життя й цілого століття. У наших сусідів зі Сходу, є «мрія про Європу», ціла низка бажань; ми можемо сприймати це як облогу чи виступати в ролі прискіпливих митників; а що це ви там приховуєте? Саме тому, що є мрія, розрив стає дедалі небезпечнішим. Саме тому, що вже існує розбита мрія, необхідно якнайскоріше подолати його. Із розчаруванням не можна миритися, треба діяти негайно...

Розчарування настало дуже швидко, невдовзі після падіння Берлінської стіни, яка символізувала поділ Європи. Звичайно демократія охопила нові території, але водночас у Хорватії, Боснії, Чечні почалися жорстокі війни. У окремих випадках, наприклад у Молдавії, доводиться силою підтримувати порядок. У країнах, що межують із Росією, – Грузії, Вірменії, Азербайджані, Таджикистані теж виникли серйозні конфлікти. Що це? Наслідки повернення свободи? Переможені імперії породжують ностальгію. Ностальгія за комуністичною імперією справді відчувається.

Посткомунізм, як і постмодернізм, визначають як «після». Обидва ці явища знову ставлять під сумнів те, що залишилося від епохи Просвітництва, від ідеї світового прогресу. Обидва приголомшили світ скептицизмом щодо історії та її логічної послідовності, опором ідеологіям, але в результаті стала очевидною певна розпливчастість: релігії без Бога, зміни без опори на суспільство – це кінець маніхейської драми. Трагічне змушене тікати звідусіль. «Культури різні, децентралізовані, ігрові, – говорить Террі Іглтон і додає, – на жаль це так», – бо цей історик постмодерної епохи відчуває ностальгію за Просвітництвом.

Комуністична партія Франції замовила проект споруди Центрального комітету архітекторові Німеєру – це приклад поєднання модернізму та комунізму, тут очевидна перемога просвітництва. Сьогодні, писав Франсуа Фюре перед смертю, ми маємо новий спільний горизонт людства менш заідеологізованим та набагато

гнучкішим: рухливість – ось його спільний знаменник і зветься він капіталізм.

Звичайно, російський авангард був знищений, звичайно, у 1956 році комунізм визнав свою рабську і темну природу, існування Гулагу. Але етикет міфу зберігся – почали говорити про «прогресивні сили», і довга низка зрадників комунізму, починаючи з Бориса Суваріна та закінчуючи Радживом Ганді, власне нічого не змінила. Поки не настав 1989 рік...

Один із видатних істориків російської революції, американський учений Річард Пайпс, нещодавно у своєму есе здійснив спробу синтезу своїх робіт, присвячених чи не найважливішій події ХХ століття. Він формулює проблему у вигляді трьох питань: «Чому царський режим виявилось так легко зруйнувати? Чому виграв Ленін? Чому саме Сталін став наступником Леніна?» Оригінальність Пайпса полягає в тому, що він змінює уявлення про випадковість та необхідність, у підході до цих трьох питань. Марксиста та їхні супротивники часто відповідали на перші два питання, звертаючись до економічної та соціальної необхідності, а третє питання пов'язували із випадковістю. У Пайпса все навпаки. Царизм не був схильний до руйнації. Якби Микола II послухався Распутіна та діяв так, як невдовзі вчинив Ленін, тобто встановив сепаратний мир із Німеччиною та Австрією, він врятував би свою корону, можливо, німці перемогли б і тоді не було б ні нацизму, ні Другої світової війни, ні, тим більше, холодної війни. Ленін – фанатик, якого підтримувала незначна меншість, теж міг і не перемогти. Усі вважали його успіх тимчасовим, і супротивники, есери та меншовики, підтримали Леніна лише тому, що його становище здавалося їм слабким. І навпаки, цілком логічно, що Сталін є наступником Леніна, хоча б тому, що останній не знищував своїх товаришів по партії. Сталінізм – це ленінізм плюс фізичне знищення.

Чи пояснюють ці три питання Пайпса четверте питання – про причини блискавичної та несподіваної поразки комунізму? Чому так сталося? Наскільки це було випадково (наприклад, зустріч польського робітника Валенсі з інтелектуалами Мазовецьким та Герекком, чи прихід до влади Михайла Горбачова, чи дипломатична майстерність канцлера Коля)? Наскільки необхідно? Якщо ми перечитаємо Раймона Арона, який був цілком упевнений, що більшовицький соціалізм духовно мертвий, то побачимо як він бореться з характерною для того часу дихотомією марксизму та інтелектуалів-католиків, викриває “опіум інтелектуалів”, але не пророкує майбутнього розриву. Ціла історична школа наполягала на твердженні

про знищення громадянського суспільства в СРСР; отже, ніякого оновлення від нього не очікували. Багато хто навіть вважав, за висловом Леніна, що Захід дасть Кремлю мотузку аби повіситись. Для оголошення поразки цієї комуністичної імперії, треба було вести аналіз з іншої точки зору.

Я процитую «Соціологію комунізму» Жюль Моннеро, яка вийшла у 1949 році. Моннеро здійснює блискучий аналіз явища, яке він називає «ісламом ХХ століття», маючи на увазі комунізм, який, на його думку, являє собою секулярну релігію та світову державу. Для нього характерне змішання релігійного і політичного. Міф неможливо заперечити, і комунізм став міфом: фрагменти міфу можуть відмирати, але, стверджує Жюль Моннеро услід за Жоржем Сорелем, «важливий міф у його сукупності». Моннеро одним із перших передбачив крах цієї імперії через аналіз міфу, він помітив внутрішнє протиріччя між її прагненням бути *imperium mundi* (світовою імперією) та наявністю іншого світу, який стояв перед ним і протистояв йому, вже сам цей факт означав поразку. Міф про світову державу наштовхнувся на перешкоду, почав слабшати та зрештою був висміяний. «Спогади» сьомого (та останнього) генерального секретаря, Михайла Горбачова, підтверджують, що для цього сентиментального лєнінця, висунутого Брежнєвим та вихованого Андроповим, міф про імперію вже не був таким стійким та почав розпадатися. Для Горбачова радянська імперія залишалася реальністю. Він дасть урок Солженіцину, коли той запропонує Росії відмовитися від ідеї імперії. «Погляньте на мій Ставропольський край, – каже він, – це приклад імперської радянськості». Коли історик Дмитро Лихачов, який у 1989 році заснував Фонд російської культури, що збирав кошти на відбудову національних пам'яток, зруйнованих більшовиками, відмовився від «радянської справи» після серпня 1991 року (це ще до грудня 1991, до Біловезької угоди, яка засвідчила руйнацію імперії), Горбачов із гіркотою докоряє йому. Коли впала імперія, історик не міг не звернутися до «російської справи». А Горбачов, який залишився лєнінцем, вважає, що для історії це крок назад, деградація людської сутності. Горбачов – представник радянської номенклатури, який так уміло маневрував у більшовицькій системі, віртуозний тактик у стосунках зі старою гвардією радянського «істеблїшменту», не розуміє, що гру програно, імперію знищено. Чи він насправді казав Єльцину: «Якщо ви зруйнуєте Радянський Союз, перше коло, на якому все тримається, то друге, Російська Федерація, довго не витримає»? Принаймні, так стверджує його співрозмовник.

Дивує тільки одне: нереалістичність мислення людини, яка, однак, відіграла вирішальну роль в історії, завдавши більшовизму могутнього удару ізсередини.

Потім настав зоряний час для горбачовського виразу «*спільний європейський дім*». У Росії його зустріли з ворожістю чи байдужістю (що, до речі, викликало велике здивування Заходу) саме через те, що він завдав удару по більшовизму, не відмовляючись від соціалізму. Це формулювання було висунуто у 1985 році, аби подолати розрив між Сходом та Заходом, який виник під час більшовицького правління та «холодної війни». Цитую «Спогади» колишнього президента СРСР: «Обмірковуючи завдання нашої нової зовнішньої політики, я не міг більше розглядати політичну карту Європи як різнобарвне кляпцеве полотно. Мені стало зрозуміло, що європейська цивілізація має спільні корені, і хоч би якою різноманітною вона була, по суті вона являє собою єдине ціле, я дедалі гостріше відчував, що протиставлення двох блоків має суто умовний характер і, що «залізна завіса» – явище застаріле».

Не варто шукати в цій книжці докладного розгляду проблеми спільних коренів – цього ви у ній не знайдете, але цілком зрозуміло як сьомий генеральний секретар ЦК КПРС тлумачив «спільні корені». Бажаючи зберегти партію Леніна та радянську імперію, він, однак, почав у окремих речах дошукуватись історичної правди (наприклад, генералу Ярузельському було надано документи, що засвідчували відповідальність радянського КДБ за масові вбивства у Хатині), добиватися відносної релігійної свободи (звідси його візит до Ватикану, коли Іоанн Павло II повторив свої слова: «*Європа має дихати обома легенями*»), маючи на увазі католицький Захід та православний Схід), нарешті, відмовився від силових методів у стосунках всередині імперії, але його діалог із литовським народом незадовго до розправи у Вільнюсі в січні 1990 року, ще раз доводить, що прогресивність поглядів Горбачова мала свої межі. Насправді він погано зрозумів литовських націоналістів, яких зустрів у Вільнюсі в 1990 році.

Поняття «спільний європейський дім» у той час сприймали з недовірою, бо воно загрожувало Європі російсько-американським союзом, який міг поглинути маленьку Європу. Ним важко було оперувати ще й тому, що досить складно побудувати спільний дах над спорудами різної висоти та віку. Це добре видно із суперечностей, що постали між радянським велетнем та маленькою Литвою: ніякий спільний дах неможливий, якщо відмовитися від застосування сили. Між двома країнами спостерігається великий розрив: це дві зовсім різні історії, дві релігійні сфери, дві досить різні стадії європейської

історії. Велике Князівство Литовське розчинилось у польській короні в той час, коли Московія стала могутньою силою в Європі. Нова Литва, утворена в 1918 році, була поглинута СРСР в 1939 зі згоди Гітлера, додайте до цього зіткнення ідеологій діаспори, литовського марксизму, профашистів та ще й ностальгію за польською Литвою, співцем якої був поет Чеслав Мілош. Безперечно, ця складна Литва, хоча і була під радянським впливом протягом чотирьох десятиліть, зажадала свободи, як тільки розкрився кулак тоталітаризму. Тут та ж нездоланна відмінність, яка існувала між Польшею та СРСР, але у зменшеному та складнішому вигляді. У Польщі робітник-електрик зміг змінити обличчя світу. Батько цієї нової Європи, який зняв напруження між двома полюсами, це не та людина з Кремля, а робітник із Гданська – Лех Валенса. (Робітник повернув історію, як любили казати партократи, але у зворотній бік! Цікавий епілог марксизму...).

Відомо, що вислів «залізна завіса» належить Уїнстону Черчілю. Цей термін походить від назви театральної завіси, яка перешкоджає поширенню вогню зі сцени у зал для глядачів. Однак ще на початку комуністичної ери цей вираз був використаний Василем Розановим у його останній книжці, яку він продиктував перед тим як померти від голоду у Троїцько-Сергієвій Лаврі в 1919 році – це «Апокаліпсис нашого часу». Згаданий уривок має назву «La Divina comedia». Він зовсім короткий: «В Історії Росії з брязкотом, скреготом та скрипом падає залізна завіса. Виставу закінчено. Публіка встає. Час одягатися та повертатися додому. Вона оглядається. Немає ні одягу, ні будинків». Байдушний до мрій про духовну революцію, якою була захоплена уява значної кількості його друзів-інтелектуалів, Розанов бачив, як упала «залізна завіса» і це звело нанівець здобутки російської Європи. Я нагадаю слова Достоевського про те, що російська література вийшла з “Шинелі” Гоголя, тобто зі співчуття до принижених. Співчуття та порядок у домі здається з російського життя пішли надовго.

У цій короткій доповіді ми не говоритимемо про Росію радянських часів. Скажемо просто, що в 1989 році завіса, яка впала у 1919, знову піднялася й вистава триватиме. Але з чого ж вона почнеться? З тієї самої сцени, з тієї самої репліки, на якій перервалася, коли впала завіса? Завіса піднялася на сценах двадцяти-тридцяти народів – маленьких і великих, давніх та зовсім молодих.

Отже ми бачимо, що в Росії та Східній Європі вистава триває. Росія знову відкриває для себе царський прапор, православну урочистість, російську філософію, гнану, починаючи з 1922 року, коли вийшов указ про вигнання, підписаний Леніним, за яким було

вислано Бердяєва, Франка та багатьох інших. Спостерігається небачене захоплення старою еміграцією. Її доля, що переплелася з долею держав, які прийняли вигнанців (наприклад, доля американського економіста Пітіріма Сорокіна), викликає величезну зацікавленість російського суспільства.

Вистава триває, та чи можна забути роки, проведені за залізною завісою? Чи можливо скасувати комуністичне законодавство як це зробив парламент у Празі? Чи можливо повернути палаци та латифундії колишнім панам та великим власникам? Польща та Чеська Республіка вирішили це зробити. Одна з моїх варшавських подруг сказала: «На щастя, наш родинний замок був спалений німцями і я не матиму з ним клопоту!» Але реформи, що провадяться за комуністичними уявленнями, йдуть важко. Мумія Леніна все ще перебуває у футуристичному мавзолеї, збудованому для неї Олексієм Щусєвим. Географічні назви в Росії являють собою неймовірну суміш повернених старих назв, таких як Санкт-Петербург, та збережених радянських назв, таких як «Ленинградская область». До речі, це відображає соціальні особливості країни: російське село залишається глибоко комуністичним, а місто емансипованіше. «Земля не належить нікому, земля належить Богу», – казав мужик. Російський парламент досі не прийняв ніякого земельного кодексу. Якщо Європа – це нотаріальна Європа з її земельними наділами та кадастром, то Росія – це не Європа. Нотаріус тут лише функціонер із непевним статусом. Колгоспи зберігаються, оскільки колгоспники відмовляються їх залишати, незважаючи на те, що їм не платять уже півтора року. Нові фермери бачили як палають їхні будівлі, їх душать усілякими податками. Дозвольте мені процитувати з цього приводу рядки з оповідання сибірського письменника з Красноярська Романа Солнцева, яке має назву «Іноземці», і яке вийшло у червні 1997 року. «Іноземці» в цьому оповіданні це ті ж росіяни, які вирішили видати себе за англійців, щоб повернутися у своє село та створити там ферму. Їхня діяльність одразу ж відокремила їх від решти села: ванна кімната, обладнана кухня, доглянутий газон – небачені речі. Трійця пильних п'яниць прийшли до них із «візитом». Вони голосно виспівують: «Ленін, Сталін та Чубайс перевіряють аусвайс!» Подум'я охопило спочатку ванну, потім вхідні двері. Так звані «іноземці» вирішують усе продати. Але згодом їм вдається відбитися від погромників-земляків за допомогою трактора з пусковою реактивною установкою. Усе закінчується примиренням! «Це ви винні! Іноземці ви чи ні. Ви завжди стоїте навколішки перед Заходом. Ми росіяни, справжні

росіяни». На це розлючений фермер відповідає: «Це ви, собаки, іноземці!.. Вас Маркс послав завойовувати Росію. За німецькі гроші. Вони не в себе зробили революцію! Голодранці, злодії – це ви, іноземці, зруйнували Росію!». Перед нами дві Росії: та, що хоче змінити село, змінити «російську стилістику», як сказав інший сучасний прозаїк В'ячеслав П'єцух, й та, яка вважає себе радянською, аграрною, більшовицькою, націоналістичною. Кожна сторона розглядає іншу як загарбника, що прийшов із-за кордону. Це не обмін аргументами – це справжня ненависть. Ненависть, яка підпалює будь-яке нове успішне, гарно обладнане господарство. «Червоний півень» нічних паліїв, що прийшов із давньої історії селянських повстань, знову спустошує Росію дерев'яних осель.

Той, хто говорить про «східну легеню» Європи, має добре пам'ятати про величезну відмінність у розвитку між містом та селом, яка дедалі зростає, якщо рухатися на схід нашого континенту. Сучасну Москву на екрані можна порівняти з Гонконгом, Токіо чи Міланом. У ній сконцентровані величезні багатства, надзвичайно широка банківська та економічна діяльність. У руках мера-будівника, Юрія Лужкова, Москва на очах змінює своє обличчя, з одного боку відновлюються ех nihilo підірвані Сталінінм церкви, з іншого – ростуть нові споруди з металу і скла та фінансові центри. Але російське село залишається аморфним, неструктурованим, тут господарюють переселені у хрущоби робітники-колгоспники, які назавжди залишили оспівані Гоголем хутори. Повна безвихідь, у яку зайшло законодавство щодо закону про земельну власність, є символічною і красномовно свідчить про ситуацію, що склалася. Якщо у Росії комерційна, банківська, промислова власність, право власності на нерухомість сформульовані досить нечітко, то земельної власності просто не існує. Немає більшого противника приватної власності на землю ніж екс-дисидент Солженіцин, який був причетний до поразки комунізму. Зрозуміло, наскільки «російський коефіцієнт», про який говорив письменник Леонід Леонов, залишається важливим у країні з дев'ятьма часовими поясами, яка переживає найбільш незв'язні історичні часи.

Із великою наративною силою зображує В'ячеслав П'єцух хаос, що охопив зараз Росію, він звертається до традиційних російських питань, що знову постають сьогодні. Хто ми? Ми Європа чи Азія? Захід чи Схід? Суперечки із цих питань точаться безперервно. Вони породжують у російському суспільстві однаково гострі кризи самоосуду і самозвеличення.

Один із персонажів П'єцуха говорить: «У Росії можна спробувати все, що завгодно, нічого не доведено до кінця, усе браковане. Чай схожий на помій, ручка не пише, сірники не горять. До речі у тебе є сірники?» – Попов порився у кишені і відповів: «Так». – Б'юся об заклад, що жоден у твоїй коробці не запалиться». Після перевірки вісімнадцятий сірник запалюється, що не заважає зробити висновок: «Один із вісімнадцяти запалився! І все одно в цій країні жити протипоказано». Той самий герой зауважує, з якою різючою швидкістю відбуваються в Росії перевороти. Найбільш християнська нація зраджує Христа та переслідує церкву негідно й підло, і ця зміна відбувається за один день (ця думка про Росію виникла у 1905 році та належить тогочасному французькому послу). Петро Перший перевернув “Третій Рим” одним щиглем, більшовики підкорили царську Росію десятма багнетами, і останній та не менш важливий факт – сімдесят років соціалізму зійшли за одну ніч та один ранок, знадобилося лише кілька пострілів у повітря (вночі з 21 на 22 серпня 1991 року), а ядерна супердержава упала як паперова вежа.

«Що ж залишається? Зв'язок із природою? Навряд чи. Російська людина любить повертати ріки! Вшанування предків? Подивіться на наші кладовища, сором! Гроші? Краще провести життя на печі безкоштовно та харчуватися картопляним душпинням! Родина? Не кажи дурниць, коли після гульні нема за що купити хліба».

Ця сварка між п'яницями піднімає питання стабільності та нестабільності, які є основними для Росії. З одного боку, політичні утворення здаються створеними на віки. «Ми живемо в Ассирії», – каже Осип Мандельштам своїй дружині в 1931 році. Албанський письменник Ізмаїл Кадаре вийшов із найдивовижнішої провінції комуністичної імперії. У часи перебудови він написав алегоричне оповідання. «Піраміда» – символ тоталітаризму. Ця піраміда є результатом медитації в пустелі мага та астролога Собекхотепа. Треба знищити добробут, вирішує він, та побудувати ще вищу піраміду за допомогою батога, крові, та інквізиції. Росія є певною мірою витвором Собекхотепа, але його піраміда ніколи не була стабільною, його функціонери ніколи не працювали ефективно, російське КДБ здало його східнонімецькому Штазі... Собекхотеп, якого вигадав Кадаре, зовсім не росіянин...

Ми живемо у так звану постіндустріальну еру, еру телекомунікацій. Вона стала можливою завдяки великим віртуальним утворенням, де окремі ізольовані робітники, перебуваючи перед екраном, об'єднані у гігантську мережу. Усе рухливе, мінливе,

віртуальне. Росіянин чудово пише програми, західні компанії купують у нього *software*, але чи зможе він інтегруватися в цю стандартну мережу самотностей, як це передбачає постіндустріальна ера? Чи можливий для нього різкий перехід від общинності, радянського варіанту соборності, узгодженості російського життя, до цього віртуального ланцюгового зв'язку. Багато залежить від того, яка буде відповідь на це питання.

Із 1989 року ми бачимо як в окремих регіонах спалахують війни, але всезагальних заворушень не спостерігається. Однак це не пов'язано з попередньою ядерною загрозою, про яку говорив Філіп Віндзор.

Це наслідки величезної витримки росіян і, можливо, історичного уроку, яким була громадянська війна 1919 – 1921 років. Вона увійшла в «гени» цієї країни. Варто нагадати, що другий путч у жовтні 1993 коштував життя двомстам двадцяти особам під час штурму парламенту військами, відданими Єльцину. Це забагато для цивілізованої країни. Але у порівнянні з такою грандіозною подією як повалення російського комунізму це не багато. Так, Росія живе у примарі громадянської війни. Демократія, економічна реформа, приватизація – не тільки здаються багатом грубим обманом, але величезна група людей бачить у всьому цьому американську змову чи організований геноцид проти російського народу, або і те й інше. Я маю на увазі навіть не маріонеток, що втекли від свого господаря (КДБ), таких як керівник так званої «ліберально-демократичної партії» – В.Жириновський. Йдеться про дисидентів. Володимир Максимов та Андрій Синявський перед смертю примирилися, несамовито викриваючи змову Єльцина. Олександр Солженіцин, який зазвичай відмовляється писати для комуністів газети «Правда» (як це робили Максимов, Синявський та Зинов'єв) знову і знову висуває дуже серйозні звинувачення проти Єльцина та реформаторів, і не вагаючись порівнює Гайдара із самим Леніном! «Руйнівний характер подій, які розгортаються в Росії за останні десять років, зумовлений тим, що влада бездарно механічно переносить іноземні моделі на російський ґрунт, ігноруючи як оригінальну творчу діяльність народу, так і його ментальність, усі вікові традиції Росії в духовній сфері та організації суспільного життя». Солженіцин ставить серйозний діагноз – «Передагонія Росії». Він здається мені однобічним та неповним. Але його поставив Солженіцин. Він не впізнає Росію, народжену його власним дисидентством. Я хочу відкрити вам одну річ. Ми запросили Солженіцина на цю конференцію. Він погодився приїхати до Женеви.

Але потім відмовився, посилаючись на те, що – я цитую його лист – «Росія перебуває у хаотичному, збудженому, патологічному стані». Ніби він чергує біля ліжка хворого і не може залишити його.

Ось досить несподіваний висновок: Східна Європа і навіть Росія виявилися краще підготовленими до демократії, ніж очікували спостерігачі (незалежно від напрямку, який вони представляють). Навіть сьогодні оцінки представників інтелігенції (особливо це стосується Росії) щодо зрілості соціального тіла, яке ніколи не виконувало роль суспільної думки, на мою думку відстають від дійсності. Наведу інший приклад – письменник Сергій Залигін і його міркування у грудні 1996 року під назвою «Моя демократія». Російський драматург XIX століття Кукольников казав: «Нехай Його Величність Імператор накаже, і я стану акушером». Інакше кажучи, все йде згори, в тому числі і революція. Усе можна зробити, треба тільки захотіти. Аналізуючи перебудову, історик Ейдельман, спеціаліст із декабристського руху, звернувся до парадокса Кукольникова – «у Росії навіть свобода йде згори». Залигін додає: «Якщо нам накажуть бути вільними з певного дня чи години, то ми скоримося! Це називається перебудова!».

Якщо ліберальніші російські мислителі схиляються до таких похмурих думок, то що вже казати про інших! Знову розквітає тема великої антиросійської змови. Раніше, у 1917 році, це була цариця Олександра, потім, у 1930 році, шкідники з «Індустріальної партії», потім убивці в білих халатах, сьогодні це професори Гарварда, що приїхали давати диявольські поради Єгору Гайдару...

Як же тоді пояснити результати відкритих і загалом вільних виборів? Як пояснити, що суспільна думка, чутлива до закликів радикальних націоналістів (ностальгія за імперією) та комуністів (втрата повної зайнятості та нерівноцінність соціального захисту), яка обрала коричнево-червоний парламент, у час вирішального вибору все ж таки схилилася до продовження реформ? Залигін майже дослівно повторює відому тезу Петра Чаадаєва з «Першого філософського листа» (1836 рік) про незавершеність Росії та її вроджену кочовість (*nomadisme*).

1836: «У себе вдома ми живемо ніби тимчасово, у наших сім'ях ми ніби чужинці, у наших містах ми схожі на кочовиків (*nomade*), ми більшою мірою кочовики, ніж ті, що живуть у степах, бо вони більше люблять свої пустелі, ніж ми наші міста» (Чаадаєв).

1996: «У нашому просторі ми кочовики, не тільки буквально, але й духовно та морально, і ми проектуємо цей кочовий спосіб життя у потік часу та історії» (Залигін).

У 1836 році Чаадаєва оголосили божевільним, і Микола I відправив його у вигнання. У 1996 Залигін помітна постать, до якої прислухається суспільна думка. Лист Чаадаєва насправді відноситься до 1829 року, тобто він написаний через п'ять років після поразки декабристів; текст Залигіна написаний через п'ять років після невдалого путчу в серпні 1991 року. Моральні та політичні потрясіння повторюються, росіяни не впевнені у собі. Їхнє майбутнє здається то «ассирійським», «фараоновим», то відкритим до «парусії».

Ніхто не нападав на комунізм. Він упав. Ніхто не нападав на СРСР, він був підірваний ізсередини. Україна народилася за один день, бо ніщо вже не підтримувало радянську систему. За кілька місяців до незалежності українці ще проголосували за збереження СРСР. Тут можна говорити про незалежність без героїв та боротьби, хоча й слід відзначити роль дисидентів, таких як Іван Дзюба. Довелося другий раз створювати націоналізм (перший раз це було у XIX столітті, на хвилі романтизму). Довелося також переоцінювати героїв та антигероїв національної історії, таких як Мазепа, з точки зору росіян – зрадник, що перейшов на бік шведів, якого зараз реабілітовано на батьківщині. Довелося терміново створити власну православну церкву, в імміграції постійно існувала автокефальна церква, яка повернулася у Київ, але з'явилася друга автономна церква, що не підкоряється ні Москві, ні автокефальній церкві. Святі землі Києво-Печерської Лаври стали предметом суперечок. Були також сутічки навколо Софійського собору. Ці мікровійни замінили ту, якої не сталося. Радіймо! Але звернімо увагу, що ця нова величезна нація блукає по історії, і вона ще більш кочова ніж російська. Усе відносно спокійно – протистояння між радикальними націоналістами заходу, Галичини, Волині та російським населенням сходу значно зменшилося. Україна, як і Росія, має комуністичний парламент, але на відміну від Росії, вона не має такого представника виконавчої влади, який би послідовно проводив економічні реформи. Як і в Росії, смертність в Україні досягає небезпечно високого рівня, внаслідок руйнації системи охорони здоров'я...

Майбутнє країн колишнього соціалістичного табору звичайно прозоріше, хоча тут також присутнє розчарування. Вони боролися за своє звільнення, особливо Угорщина, Польща та Чехія, які мали своїх публічно визнаних мучеників: у Польщі це отець Попелюшко, у Богемії – Ян Палаш, а в Росії та Україні було дуже багато невідомих мучеників. Зміни у цих країнах закріпилися, життя стабілізувалося, важкі уроки запровадження ринкової економіки були засвоєні. Ці нації безумовно

розійшлися на карті, але їхня ментальність змінилася дуже мало. Польща на карті перемістилася зі Сходу на Захід. Кордони, встановлені Сталіним, залишилися, але у східній частині Європи умовні кордони між радянськими республіками стали справжніми державними кордонами. Єдине, але дуже важливе перетворення – це возз'єднання Німеччини, вона стала унікальною лабораторією, де відбулася зустріч двох суспільств, двох у минулому антагоністичних світів, і немає кращого спеціаліста у цій галузі, ніж професор Альфред Гроссер, який і розповість нам про ситуацію в Німеччині. Зверніть увагу, що навіть радянська Молдавія вижила, відмовившись приєднатися до своєї «сестри із мови» – Румунії. Що ж до України, то вона не тільки зберігає кордони, які їй встановив Сталін у 1945 році, але й включає Крим, цей, як вважається, фантастичний подарунок Микити Хрущова.

Якщо звернутися до польського досвіду, то ми побачимо, що Польща стала одноріднішою; це пов'язано з етнічними змінами: війна, Гітлер та Сталін, перерозподіл Європи у 1945 році відіграли в цьому процесі вирішальну роль. Польща стала почувати себе упевненіше. Вона навіть стала першою країною, яка визнала Україну, незважаючи на давню історичну суперечку. Адам Міхник розповідав, яке велике враження справив на нього виступ президента Кравчука на конгресі «Рух». Він сказав, що 17 вересня 1939 року, коли із двох боків почалося вторгнення у Польщу та відбулось об'єднання всіх українських земель під червоним прапором, було для його родини «чудовим днем». Для поляків то був жажливий день: письменник Віткевич покінчив із собою. Але, зауважує Міхник, ця «розщепленість колективної пам'яті», не засліпила розум. Історики намагаються розібратися у нескінченних сутичках того часу: терористичні виступи ОУН (Організація українських націоналістів) у 30 – х роках, трагічні протиріччя 1939 – 1940 років, дії таємної польської армії проти українців, це тільки один приклад із багатьох інших, які чекають на істориків. Відновити історичну пам'ять цього східного кордону Європи – складне завдання, яке стоїть перед усіма країнами регіону.

Приклад України може бути пробним каменем для міркувань про Європу завтрашнього дня. Це стара європейська країна, спадкоємиця князівства, яке дало Франції одну з королев, його князі брали собі дружин у Візантії, звідси прийшла у Росію західна латинська схоластика. Україна мала свій стиль, свій творчий авангард, але тривалий час залишалася лише «сходиною» для Росії. Чи можна назвати Україну прямим кандидатом до об'єднаної Європи та НАТО? Звичайно ж ні, їй ще довго доведеться чекати у приймальні, та

погоджуватись на співчутливе партнерство. Але хто може передбачити, чи не викличе наша ввічлива відмова хвилю обурення?

Інший слов'янський союз трьох братніх східнослов'янських народів – Росії, України, Білорусі – до якого з 1989 року закликає Солженіцин, але що це як не ностальгія за старими імперськими часами з їх економічним нерівноправ'ям та авторитаризмом білоруського президента, який бере під варту надто цікавих російських журналістів та мріє аби російський президент знову приєднав Мінськ до Москви?

Ми знаємо, що існує два вогнища насильства – це колишня Югославія та Чечня. Югославія – антисталінська, незалежна, комуністична країна, про яку мріяв Захід, – стала театром варварських дій. Убивство пацієнтів лікарні у Вуковарі не можна забути. Адміністративні кордони, встановлені Тіто, не витримали. Всюди біженці, мало кому відомо, що 500 чи 600 тисяч із них серби. У Косово позбавлена автономії албанська більшість не визнає своєї належності до Сербії. Перед нами розгортаються дві концепції нації. Сербська нація, об'єднана сербським способом життя і православною релігією сербів (російські мислителі М. Трубецької та Р. Якобсон так само визначали російську націю), звідси прихильність до Косово, історичної колиски сербської долі, майже такої як Єрусалим у долі євреїв. З іншого боку, громадянська нація – західний ідеал, але не всі його визнають, згадаймо хоча б Корсику, країну басків, Ольстер. Ця друга концепція викликала втручання ООН, Європи та НАТО у Боснію, хоча і не без окремих поступок першій концепції. Йдеться про загальний демократичний протекторат. Під час останніх виборів у Боснії шляхом демократичного голосування було висунуто найрадикальніші націоналістичні партії. Ці результати можуть здивувати лише наївних людей. Перед нами яскравий приклад цієї цілком відмінної концепції нації, і ми знаємо, що Мостар залишається розділеним, тимчасовий місток через байрак залишається трагічним символом. Мостар – це селище-міст, але воно зовсім не хоче залишатися мостом. Що ж до Косово, то чи не втратить воно свій шанс отримати лідера з албанців цього краю, який був би несхильним до насильства? Чи механізм насильства знову спрацює? Доля сусідньої Албанії, звільненої від комуністів, але феодалізованої, зубожілої, яка марно прагне досягти квітучих берегів багатой Європи, нічим не може допомогти Косово. Доля цього краю, так само як і усієї колишньої Югославії, залежить від рішення, чи скоріше відсутності рішення Сполучених Штатів.

Уроки демократії, проведені із застосуванням військової сили, виявилися надто уривчастими та непереконливими. Не може бути

мови про те, щоб вважати цей спосіб панацеєю. Це, скоріше, демократизуючий, нормативний метод, але він тільки частковий, оскільки демократи не наважуються діяти за допомогою армії.

Боснія пройшла крізь багато зламів між Оттоманською імперією та імперією Габзбургів, між католицизмом та православ'ям, ісламом і Заходом. Югославія під проводом Тіто, до якої так схвально ставився Захід та Третій Світ, не виконала роботу пам'яті, цю роботу виконує зараз комісія з примирення, що діє у Південній Африці під керівництвом чорного єпископа Дезмонда Туту. Досі відсутня моральна оцінка антифашистського та профашистського рухів під час останньої війни. Навіть таке жахливе явище, як табір Тіто на острові Голі Оток для прибічників московського Комінтерну, тільки нещодавно повернено в історію завдяки книзі Мирослава Поповича, виданій Антоніном Лемом у французькому перекладі, яка так схвилювала всіх, потім у епопеї визначного сербського письменника Добрица Чосіча «Час зла». Найжахливіше, що пов'язано з табором Голі Оток, – це те, що його існування замовчувалося водночас прибічниками Тіто, його противниками та Заходом. Табір для переможених сталіністів, з його ритуалами самосуду, був буквально поза історією, для нього в історії не знайшлося місця. Це був ГУЛАГ у найгірших його формах, але в розпорядженні антисталіністів.

Хоча Росія і не мала свого Дезмонда Туту й Нельсона Манделі, російська література взялася за очищення нації. Воно було підкріплене рухом, який отримав назву «дисидентство». Солженіцин, Гросман, Євгенія Гінзбург та Юрій Домбровський здійснили суд пам'яті та примирення. Цей факт дозволяє робити відносно “оптимістичні” прогнози.

У Чечні, північній, а отже, європейській частині Кавказу, також саме література намагалася виконувати роль медіатора та лікаря пам'яті. Про довгу війну за підкорення Кавказу Лев Толстой написав свій чудовий твір «Хаджі Мурат», виданий після його смерті у 1911 році. Сталінську депортацію описав у своєму оповіданні «Ночевала тучка золотая» письменник Анатолій Приставкін. Але чи цього досить для катарсису після такої жорстокості, коли пролито стільки крові? Ні. Традиція жорстокої влади ледве не взяла гору. Сьогоднішня Чечня – це феодална земля, що мріє про нафту.

Дисидент Сергій Ковальов, який із радника президента Єльцина перетворився зусиллями генерала Грачова на «зловмисника» (це за шість місяців до перемир'я влітку 1996), нещодавно спробував винести урок з конфлікту, який ледве не збив із правильного шляху нову російську демократію. Ковальов висловлює відверте захоплення чеченцями

та бажає їм подолати теперішню соціальну і психологічну кризу (триває викрадення людей, як це колись було в Лівані). «Дуже важко звільняти російських полонених, які стають «рухомим майном» чеченських родин чи кланів», – говориться у статті письменника Кураєва, датованій серпнем 1997 року. Але Ковальов більше уваги приділяє російській кризі. Росія націоналіста Говорухіна та комуніста Зюганова переможена. Перемогла та Росія, яку «наші реформатори намагалися зростити з насіння, що було розкидане у нашій історії та ще більшою мірою у нашій культурі», це Росія Пушкіна, Герцена, Сахарова... Це Росія, що належить до Європи, вона допоможе народитися новій всесвітній цивілізації... Можливо, це дещо наївно, але цілком слушно, що з трьох поразок росіян народилася політично європейська Росія, тоді як Росія XVIII століття була європейською лише своїми палацами, балетом та філософськими вподобаннями. Поразка у Кримській війні та реформи Олександра II, Цусимська поразка та народження парламенту в 1905 році, поразка в Афганістані та «перебудова». Чи зміцнить демократичну Росію поразка в Чечні? Так чи інакше журналісти та письменники безумовно відіграють тут вирішальну роль. Вони свідки сміливості та професійності Світлани Алексієвич, яка розповідає про ситуацію в Білорусі, де ми із занепокоєнням спостерігаємо повернення до старої радянської системи.

«Мій оптимізм трохи стриманий, – пише Ковальов, – оскільки російський уряд припинив війну не за власною ініціативою. Він був змушений це зробити».

Повернення історичної пам'яті та взаємодія між владою і суспільною свідомістю – ось два надійних показники, які свідчать, що певні європейські критерії діють і на Сході Європи, зокрема в Росії, яку дуже часто викривлено зображують як поле боротьби між кланами чи як мисливські угіддя олігархів.

Зрештою, робота пам'яті не менш важлива для Західної Європи. Болісні сумніви, що охопили зараз Швейцарію, показують, що повернення пам'яті ніколи не відбувається саме собою. У Росії цей процес триває не стільки завдяки правосуддю, скільки завдяки літературі, яка продовжує російську традицію, для якої характерна перевага етичного над естетичним.

На початку я говорив про постмодернізм. У Росії частина письменників молодого покоління сповідує іронічний постмодернізм. У «Глиняному кулеметі» Віктора Пелевіна ми бачимо віртуозне змішання стилів, образів, маскараду ділової Москви. Шоу, яке він нам пропонує, схоже на маскарад, що викриває європеїзовану Росію,

якою вона постає у програмах CNN: «Справжні іноземці, яких в останні роки розвелось досить багато, одягаються з міркувань безпеки як пересічні громадяни. Який вигляд має пересічний московський перехожий вони знають як правило з програм CNN. На одному з каналів штату Атланта вирішили показати бідолашних росіян, що блукають по спустошеній реформами землі у пошуках примари демократії. У дев'яти випадках із десяти виявилось, що журналісти знімали працівників американського посольства перевдягнених у москвичів, оскільки їхній вигляд був набагато природніший за місцевих жителів, перевдягнених у іноземців».

Ця перехресна травестія є, безумовно, якимось абсурдним схрещенням, чимось середнім між ними і нами. Це схрещення в одязі та поведінці, яке не залишає місця для місцевих традицій. Зовсім недавно Пелевін заявив: «Росії не потрібна демократія, їй потрібен Гольфстрім». Цей дотепний жарт досить жорстко нагадує про обмеження, які накладають на людину клімат і національність. Росія може бути поглинута «фабрикою західної людини» (так назвав це явище П'єр Лежандр). Пелевін не згоден на це, так само як і Солженіцин.

Розбита мрія? Мрія про те, що настане час братерства, про «згоду», як любили говорити російські слов'янофіли. 1956 рік: вторгнення у Будапешт не сталося! – 1995 рік: невдале вторгнення у Боснію. Ідея братерства промайнула, коли Ростропович вирішив грати біля зруйнованої Берлінської стіни. Промайнула думка про те, що Європа може бути медіатором між національним і загальносвітовим. І вона, ця Європа, розвиватиметься, якщо, крім взаємної підтримки та партнерства, з'явиться моральна, культурна та братерська свідомість (і взаємовизнання), необхідність якої усвідомить кожен європеєць між Гольфстрімом і тундрою... Ми так далеко від здійснення цієї мрії, що вона здається божевіллям, ще далі, ніж у часи космополітичної Європи Марії Чапської чи молодого Артура Рубінштейна. Це божевілля найкраще висловив поет Осип Мандельштам у своїй статті «Розмова про Данте», ймовірно написаній у 1933 році в Коктебелі після нового прочитання «Божественної комедії». У ній описано напад божевілля у Ермітажу раптом збожеволіли, якби картини усіх шкіл і майстрів раптом зірвалися із цвяків, увійшли одна в одну, змішалися та наповнили повітря кімнати футуристичним галасом і несамовитим яскравим збудженням, то це було б щось схоже на Дантову Комедію».

Із французької переклала Світлана ЖОЛДАК